

комунікати як синтаксично-неподільні структури здатні позначати комунікативні задуми мовців – інтенції ствердження, заперечення, спонукання, запиту, декларації поваги до співрозмовника, привітання, подяки тощо. У мовленнєвій діяльності слова-речення мають яскраво виражений прагматичний характер: вони створюють необхідну тональність спілкування, активізують та зосереджують увагу співрозмовника, встановлюють мовленнєвий контакт між комунікантами, виступають складовою умовою успішної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: «Академія», 2004. – 344 с.
2. Валігура Г. Структурні типи речень з іллокутивними предикатами // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип.321-322. Слов'янська філологія: Зб.наук.пр. – Ч.: Рута, 2007. – С.100-104.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук.думка, 1992. – 224 с.
5. Гуйванюк Н.В., Агафонова А.М., Шабат-Савка С.Т. Синтаксис неповного речення. Еквіваленти речень: Навчально-методичний посібник. – Ч.: Рута, 2007. – 100 с.
6. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.:Наук.думка, 1973. – 289 с.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Киприянов В.Ф. Нечленимое предложение в русском языке как особый структурный тип простого предложения // Русский язык в школе. – 1961. – №5. – С.60-63.
9. Мірченко М.В. Надкатегорія настанови // Лінгвістичні дослідження: Зб.наук.пр. – Х.: 2007. – Вип.22. – С.125-132.
10. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.ХУІІ. – М.: Прогресс, 1986. – С.22-131.
11. Почепцов Г.Г. Предложение // Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высш.шк., 1981. – С.164-281.
12. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – К.: Вища школа, 1986. – 116 с.
13. Радзівська Т.В. Деякі питання текстової комунікації: до постановки питання // Мовознавство. – 1992. – №2. – С.14-20.
14. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.ХУІІ. – М.: Прогресс, 1986. – С.170-195.
15. Слинько І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч.посібник / І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
16. Сухомлин І.Д. Слова-речення та їх функції в українській мові // Українська мова та література в школі. – 1959. – №1. – С.17-23.
17. Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Укр.енцикл.», 2000. – 752 с.
18. Формановская Н.И. Соотношение интенционального и пропозиционального компонентов в высказывании // Русский язык за рубежом. – 1996. – №1-2. – С.42-47.

Syntactic system of a language, from a syntaxeme to a complex syntactic entity, complies with the externalization of the language personality's communicative needs. The article offers the analysis of non-divisible communicative units, which, depending on a speech context, function as the markers of the speaker's communicative intentions, be it assertion or negation, request or intent, or declaration of respect, commendation, etc.

Key words: intention, communicative intention, speech context, dialogue, syntactic unit, non-divisible communicative units, text.

Н.В. Шульжук

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СКЛАДНОГО РЧЕННЯ У ДІАЛОГІЧНОМУ МОВЛЕННІ

У статті здійснено дослідження особливостей семантичної структури складного речення у діалогічному мовленні. Відзначено, що вибір семантичного варіанта тієї чи іншої синтаксичної

структури учасниками мовлення зумовлюється різними стилістичними можливостями граматичної форми, її комунікативним та емоційним спрямуванням.

Ключові слова: діалогічна єдність, реченнева модель, семантико-синтаксичні відношення, пропозиція, формально-синтаксичний аспект, комунікативний аспект, семантична структура.

Синтаксис української мови, одиниці якого забезпечують виконання комунікативної функції, посідає центральне місце в усій мовній системі. Мова не може бути опанована поза відношенням до людини та її комунікативних потреб. Діалогічне мовлення, що є основною формою розмовного функціонально-стилістичного різновиду загальнонародної мови, - яскравий вияв комунікативної функції мови, тому його вивчення дає наукову основу для глибоких висновків про структуру національної мови, про її динаміку і багатогранні функції в комунікації.

У працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців представлені різні аспекти вивчення діалогічного мовлення [4; 5; 9; 11; 12; 14]. Актуальність статті полягає в тому, що дослідження синтаксичних особливостей українського діалогічного мовлення, а саме специфіки будови складних речень у діалозі, залишається одним із важливих завдань сучасної лінгвістики.

Структура простого і складного речення української мови більшою мірою досліджувалася на матеріалі монологічного мовлення. І це цілком закономірно, оскільки монологічне мовлення найбільш повно репрезентує мовні моделі речення, його структурні схеми. У діалогічному ж мовленні часто використовуються висловлення, що не є граматичними реченнями, в них нерідко відсутні компоненти, що формують структурну схему речення. Тим часом необхідність дослідження таких одиниць не викликає сумнівів, оскільки це дає можливість глибше проникнути у сферу мовлення, де речення набуває додаткових функцій, являючи собою частину цілого.

Характер інформації, умови її передачі визначають коло структур, що обслуговують діалог, специфіку їхньої формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації. Виокремлення трьох аспектів функціонального синтаксису зумовило необхідність диференційованого підходу до кожного з них.

Мета статті – дослідити особливості семантичної структури складного речення у діалогічному мовленні.

Семантико-синтаксична структура елементарних складних речень відображає відношення між двома ситуаціями. Тому складне речення з семантичного погляду поліпропозитивне, орієнтоване на вираження комплексу пропозицій, тоді як просте речення у типових виявах монопропозитивне.

Досліджуючи функціонування синтаксичних форм у діалогічному мовленні, не можна уникнути їх стилістичної кваліфікації, більше того, визначення функцій, семантики цих форм, як правило, передбачає проникнення в галузь стилістики. Речення однакової семантичної структури можуть мати різне формально-граматичне оформлення, а речення з різною семантичною структурою можуть мати однакову формально-синтаксичну структуру. Так, наприклад, причиново-наслідкові відношення можуть бути реалізовані в діалозі як у формі складнопідрядного, так і складносурядного та безсполучникового речень. Отже, загальна семантика, або зміст речення, включає в себе логіко-поняттєві категорії, які співвідносяться з позамовною дійсністю (з денотатом), а також семантику самої граматичної форми, в якій втілений зміст речення. «Денотативний зміст, - вважає С.Я.Єрмоленко, - можна назвати семантичним інваріантом речення, якому в конкретному мовленні відповідають семантичні варіанти речення» [6, 17].

Як бачимо, семантичний синтаксис найтісніше пов'язаний з проблемою функціонування мови, використання її багатих виражальних можливостей для здійснення комунікативної та експресивної функції. Якщо розрізняти в загальній семантиці діалогічної репліки-речення її позамовний зміст і власне граматичну семантику, то стилістика виявляється найтісніше пов'язаною з граматичною семантикою, із значенням форми, а синтаксичні форми утворюють відповідне «семантико-ситуативне поле із певним загальним значенням» [6, 20]. Ці синтаксичні форми диференціюються у сучасному українському мовленні, утворюючи семантичні варіанти. Вибір семантичного варіанта тієї чи іншої синтаксичної структури учасниками мовлення зумовлюється різними стилістичними можливостями граматичної форми, її комунікативним та емоційним спрямуванням, тоді як семантичний інваріант – узагальнений логічний зміст речення-репліки, стилістично нейтральна структура.

На означення тієї самої ситуації, для передачі того самого денотативного змісту мова використовує цілий ряд семантичних варіантів з різними граматичними формами вираження предикатів. Так, для вираження причинових відношень найчастіше в літературно-книжних стилях використовується сполучник *тому що*, проте в діалогічному мовленні, як показали наші

спостереження, аналогічні відношення передаються сполучником *бо* або безсполучниковою конструкцією, де причинові відношення не завжди бувають виражені достатньо чітко. Семантико-синтаксичні відношення у безсполучниковому складному реченні нерідко ускладнюються різноманітними семантико-стилістичними нашаруваннями. Тому слід відзначити, що семантико-синтаксична – це та сфера, де особливо виразно виявляється взаємодія лексики і синтаксису, а «в широкому плані – граматики і стилістики» [1, 285]. З цього приводу справедливо зауважує З.І.Кличникова: «Значення безсполучникової форми в кожному конкретному випадку розкривається шляхом аналізу реальної ситуації, контексту, в якому використовується дана фраза, тому що наше вухо не завжди вловлює всі найменші зміни інтонаційного малюнка» [10, 238]. Ось чому книжнописемні стилі більшою мірою для передачі причинових відношень використовують форму складнопідрядного речення.

Для вираження наслідкових відношень, як правило, використовується сполучник *так що*, але в діалогічному мовленні його частотність невелика, бо тут наслідкові відношення репрезентуються частіше безсполучниковою конструкцією або сполучником *і* в результативно-наслідковому значенні. Наприклад: «*Хай на тобі власні діти штани та сорочку обірвуть – і ти зробишся шкурником*» (Г.Тютюнник); «*Мені уліво трошки взять – і якраз доріжкою до млина дійти ...*» (Г.Тютюнник); «*А потім земля полетіла вгору – й нема матері*» (Є.Гуцало); «*А ми й старосту без печатки возили – й нічого*» (В.Міняйло).

Отже, загальна семантика синтаксичної одиниці має складну структуру, компонентом якої виступає стилістичне значення. Аналіз семантико-синтаксичної структури складного речення в діалогічному мовленні переконує, що у сфері синтаксису розкриваються широкі можливості щодо створення стилістичних та експресивно-сміслових відтінків. Семантика синтаксичних схем, моделей висловлення, наповнюючись конкретним лексичним змістом і потрапляючи в різноманітні стилістичні контексти, трансформується, набуває нових стилістичних відтінків. Так, наприклад, форма складносурядного речення, вживаючись для вираження семантичних відношень причиновості, допустовості, наслідку, умови, а також одночасності, послідовності в часі дій, станів і співвідносячись із семантичними варіантами, які за синтаксичною формою становлять складнопідрядне речення, в стилістичному плані є більш навантаженою, тому вона переважає звичайно в діалогічному мовленні: «*А ти змовчуй – і все буде добре*» (Г.Тютюнник); «*...а прийде така хвилинка – і не будемо ми разом*» (Г.Тютюнник); «*Повідчиняєте вікна й двері, а то щось сирувато, - зморщився Олекса*» (В.Міняйло).

У плані стилістичного відтінювання переданого складним реченням-реплікою змісту насамперед звертає увагу додатковий компонент, який вноситься в речення сполучником, формальним засобом зв'язку. В таких випадках стилістичне забарвлення книжності/розмовності пов'язується із сполучними засобами складного речення. Різні форми зв'язку для частин складних речень-реплік одного типу дають змогу найповніше простежити за їх стилістичними відмінностями, встановити стилістичні опозиції в межах, наприклад, складнопідрядного речення із вираженою семантикою причиновості, допустовості, відношеннями часу, мети тощо.

Вище сказане дає можливість заперечити категоричну думку М.У.Каранської про те, що «синтаксис складного речення в усній формі літературної мови є ділянкою стилістичного синтаксису» [12, 249]. Нам видається переконливим висновок, зроблений щодо розглянутої проблеми С.Я.Єрмоленко: «...синтаксис розмовного мовлення на сьогодні не вважається вже ділянкою стилістичного синтаксису; стаючи об'єктом самостійних досліджень, він виявляє певні закономірності в побудові простого і складного речення» [7, 107].

Формально-граматичні складні речення завжди є і семантично складними, але семантично складні речення нерідко реалізуються у формально-граматичних простих (ускладнених та неускладнених). Тому лише частина семантично поліпредикативних конструкцій відповідає формально-граматичним складним багатокомпонентним реченням. Крім того, необхідність розгортання пропозицій в окремі речення нерідко зумовлюється і «структурою самої мови (в українській мові частіше, ніж в російській, наприклад, семантично складні речення оформлюються у вигляді формально-граматичних поліпредикативних конструкцій; це пояснюється передусім тим, що українські дієприкметники активного стану порівняно з російською мовою мають певні обмеження у своєму вживанні» [13, 12].

Якщо в елементарному складному реченні навколо пропозиціонального предиката (сполучника чи його функціонального еквівалента) об'єднуються дві предикативні частини, то в складному багатокомпонентному реченні семантична структура значно складніша, здебільшого в ньому наявна ієрархія пропозиціональних предикатів, рідше пропозиціональні предикати

виділяються лише на одному рівні. З урахуванням ієрархічних відношень між пропозиціональними предикатами К.Ф.Шульжук пропонує виділити три моделі складних багатокомпонентних речень : 1) з зовнішніми і внутрішніми пропозиціональними предикатами; 2) з зовнішніми пропозиціональними предикатами; 3) з внутрішніми пропозиціональними предикатами [13].

Центральною є перша модель, основну форму реалізації якої становлять трикомпонентні конструкції з одним зовнішнім і одним внутрішнім пропозиціональними предикатами, роль яких на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування можуть виконувати всі сурядні й підрядні сполучники. Наприклад : *«Тимку, чого воно так, що людей багато на світі, а серце любить тільки одного?»- тихо запитала Орися»* (Г.Тютюнник); *«Якщо світ великий, а хата наша маленька, то як же великий світ прийде у маленьку хату?»* (Є.Гуцало); *«Тепер я знаю, чому вас, такого збаламученого, люди злі проклинують, а добрі душу за вас віддали б»* (В.Міняйло).

Другу власне-семантичну модель становлять складні багатокомпонентні речення з кількома зовнішніми пропозиціональними предикатами. Вони відповідають в основному формально-граматичній моделі з однорідною супідрядністю, де кожне підрядне безпосередньо за змістом і граматично зв'язане з головною частиною. Наприклад : *«Хто скаже після цього, що Махно не здатен на ласку? Що він знає тільки жорстокість?»* (О.Гончар); *«А це тато хоче, щоб на землі були археологи. Щоб вони шукали ракети»* (О.Чорногуз); *«Михайло. Коли б ти знала, моя доле, яка обійма мене радість, яке огорта мене щастя!»* (М.Старицький); *«Мавка. Чи ж то ганьба, що маю серце не скупе, що скарбів воно своїх не криє ...»* (Л.Українка).

Третя власне-семантична модель відповідає передусім формально-граматичним моделям з неоднорідною супідрядністю, де всі підрядні речення або прислівні, або стосуються усієї головної частини. Наприклад : *«Якщо знімати, то разом усіх нас знімайте, бо не один він вивуває»* (О.Гончар); *«Ну снідайте, як ласка ваша, бо я збираюсь»* (В.Міняйло).

Найуживанішими серед складних багатокомпонентних речень в діалогічному мовленні є власне-семантичні відношення зумовленості-наслідку, темпоральні, протиставні. Значно рідше використовуються розділові відношення. Щодо відношень власне-тотожності, то серед складних багатокомпонентних діалогічних речень вони являють собою периферійне явище.

У мові об'єктивно існує можливість передачі певного змісту різними синтаксичними побудовами. При цьому не всі елементи в матеріальній структурі діалогічної фрази є необхідними для вираження певного змісту. І це закономірно, тому що кожна діалогічна конструкція орієнтована на конкретну ситуацію, конкретного співбесідника, конкретне ставлення мовця до предмета мовлення, конкретну імпровізацію в процесі мовлення. Саме тому, коли ми вичленовуємо з діалогу речення як найменшу відносно закінчену одиницю повідомлення, слід урахувати його залежність від інших одиниць, безпосередньо пов'язаних з ним за змістом та структурою, тобто з тим, що Н.В.Глаголев називає «лінгвістичним макроконтекстом» [2, 60]. З іншого боку, внутрішні зв'язки, інтонаційна завершеність та відносна комунікативна самостійність (мікроконтекст [2, 61]) дозволяють відмежувати речення у мовленнєвому потоці. Крім того, безпосереднє мовне спілкування людей відбувається в умовах певних загальних уявлень і понять про предмети та явища, однакову суспільну та мовну поведінку, загальну комунікативну реакцію. Все це Н.В.Глаголев пропонує назвати «коінтенцією» [3, 5], без якої неможливо уявити розуміння та передачу думок. Саме «коінтенція» дозволяє співбесідникам розуміти один одного з півслова, нерідко вгадувати наперед те, що скаже співрозмовник, і навіть певною мірою пояснити випадки, коли людина все розуміє, а висловити не може. Ось чому важливо не ігнорувати її імпліцитну присутність та вплив на форму вираження думки.

Отже, пошуки стислості, лаконізму, експресивності призводять до ігнорування основних структурних компонентів речення і актуалізації тих його частин, які несуть інформативну вагу.

Якщо семантичні відношення в складному елементарному реченні та в складному багатокомпонентному реченні-репліці реалізуються в межах однієї комунікативної конструкції, то семантико-синтаксичні відношення діалогічної єдності формуються сукупністю реплік-речень. Тому нерідко в діалогічних репліках вербалізується лише одна з частин складної синтаксичної конструкції, оскільки імпліцитність другої компенсується іншими компонентами мовленнєвого акту (ситуацією, спільним досвідом, вказівкою на жест, міміку, контекстом і т. ін.). Наприклад:

- *Хочу вам сказати, що була поганою невісткою.*
- *Знаю. Далі що?*
- *Що не любила вашого сина* (Г.Тютюнник).

Інакше кажучи, процеси утворення думки, під впливом яких формується двобічна мовна комунікація з безпосереднім контактом, призводять до «нерівномірної чіткості повідомлюваного

змісту і до його нерівномірно повного вираження» [8, 21]. Безпосередній контакт примушує мовців постійно рахуватися не лише з тим, що співбесідник справді висловив за допомогою мовних засобів, але й з тим, що впливає з його поведінки, з тим, що відомо про співрозмовника до моменту діалогу. Все це впливає на імпліцитне/експліцитне вираження змісту висловлення. Як справедливо зауважив А.П. Загнітко, «одне речення корелює з множинністю висловлень як його реалізаціями. Значення речення і значення відповідних висловлень слід розрізняти. Щодо речення висловлення набуває певних додаткових смислів, пов'язаних з інтенціями мовця, умовами мовленнєвого і немовленнєвого кортежу й іншими параметрами мовленнєвої ситуації» [8, 3].

Як бачимо, тканина діалогу досить рухлива, тут спостерігається постійний перехід однієї діалогічної побудови в іншу при зміщенні комунікативної настанови у ході мовленнєвого акту, часто висловлення перебивається співрозмовником або іншими обставинами; наявність контексту або безпосередність спілкування, спільного досвіду мовців, нарешті, наявність міміки та жести, їх активна участь у процесі діалогічної комунікації сприяють тому, що складне діалогічне речення характеризується формальною нестачею окремих його сегментів.

Оскільки речення діалогічного мовлення з погляду синтаксичної структури репрезентують передусім мовленнєві варіанти моделей, найбільшою мірою віддалені від типових реалізацій структурних схем (еліптичні, перервані, незакінчені речення і т. ін.), то семантична структура таких конструкцій теж містить багато імпліцитних компонентів, прихованих предикатних знаків, що можуть бути розгорнуті в пропозицію.

Таким чином, формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний та комунікативний яруси у структурі речення в діалогічному мовленні, взаємодіючи між собою, створюють реальне речення-репліку. Виділені яруси перебувають у різних взаємовідносинах і мають різний стосунок до змісту і форми речення. Обираючи відповідну конструкцію, мовець керується рядом факторів: семантичними відтінками, якими відрізняються побудови, уявленням про те, яка з синонімічних конструкцій найадекватніше репрезентує відповідні граматичні та структурно-семантичні модифікації; нарешті, вибір відбувається відповідно до комунікативно-стилістичної настанови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Глаголев Н.В. Лингвистическая основа экономии и избыточности в синтаксисе разговорной речи (на материале немец. языка) // Ученые записки 1-го Моск. ин-та ин. яз. им. М.Тореза. – М., 1967. – Т. 37. – С. 56 - 83.
3. Глаголев Н.В. Языковая экономия и языковая избыточность в синтаксисе разговорной речи: Автореф. дис. ... канд.филолог. наук. – М., 1967. – 20 с.
4. Грищенко А.П. Напрями досліджень з усного мовлення у сучасному мовознавстві // Мовознавство. – 1968. – № 5. – С. 11 – 16.
5. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1973. – 288 с.
6. Єрмоленко С.Я. Семантичний аспект дослідження синтаксису і проблеми стилістики // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С.16 – 25.
7. Єрмоленко С.Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наук. думка, 1982. – 209 с.
8. Загнітко А.П. Прагматичний аспект речення і прагматичний рівень висловлення // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : Зб. наук. праць РДГУ. – Вип. 13. – Рівне, 2005. – С. 3- 7.
9. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К. : Наук. думка, 1965. – 310 с.
10. Клычникова З.И. Причинно-следственные отношения и их выражение в языке. – В кн. : Экспериментальная фонетика и психология речи: Уч. зап. I-го Московского гос. пед. ин – та ин. яз., 1954. – Т.8. – С. 232 – 246.
11. Никольский А.А. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – Душанбе: Изд-во Таджикск. ун-та, 1964. – 73 с.
12. Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – 308 с.
13. Шульжук К.Ф. Семантична структура складного багатоконпонентного речення // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 11 – 16.
14. Якубинский Л.П. О диалогической речи. Русская речь // Труды фонетического института практического изучения языков : Сб. статей под ред. Л.В.Щербы. – Петроград : Изд-во фонет. ин-та практич. изучения языков, 1923. – Вып. 1. – С. 96 – 195.

In the article, there have been studied peculiarities of a complex sentence in dialogue speech. It has been ascertain that speaker's choice of semantic variant of this or that syntactic structure is conditioned by various stylistic possibilities of grammatical form, its communicative and emotional colouring.

Key words: dialogue unit, sentence modul, semantic-syntactic relations, proposal, formal-syntactic aspect, communicative aspects, semantic structure.